

Od badań nad wątkami żydowskimi do nowego literaturoznawstwa

Cizí i blízcí. Židé, literatura, kultura v českých zemích ve 20. století,
red. J. Holý, Akropolis, Praha 2016, 1047 s.

Obszerne opracowanie zespołu literaturoznawców i kulturoznawców, skupionego wokół Jiřego Holego, dyrektora Praskiego Centrum Studiów Żydowskich na Uniwersytecie Karola, zawiera badania nad obecnością Żydów i motywów żydowskich w czeskiej kulturze XX wieku. Znaczenie tego zbioru nie ogranicza się do imponującej skrupulatności w wyszukiwaniu i rejestrowaniu zjawisk kultury związanych z historią żydowskiej społeczności w Czechach; poprzedzone paroletnimi badaniami studia budują spójną i nowoczesną koncepcję badań literaturoznawczych, poszerzających rozumienie literatury, literaturoznawstwa i wychodzących poza sztywne ramy narodowe.

Konstrukcja książki jest chronologiczna; każda z czterech części dotyczy odrębnego okresu, wyznaczonego – zgodnie zresztą z ugruntowanymi ocenami historyków i kulturoznawców – na podstawie zmiany paradygmatu kulturowego. Kolejne części wydzielono następująco: przełom XIX i XX wieku (część pierwsza), okres I Republiki do końca II wojny światowej (część druga); lata 1945–1968 (część trzecia); okres normalizacji i przełom 1989 roku aż po zjawiska najnowsze (część czwarta). Każdy z głównych rozdziałów zawiera zarówno szerokie, panoramiczne szkice, jak i bardziej szczegółowe studia poświęcone pojedynczym autorom (np. Egonowi Hostovskiemu czy Karlovi Poláčkowi) lub zjawiskom kultury (np. tygodnikowi „Selbstwehr” z początku wieku). Przedmiotem zainteresowania badaczy są zjawiska czesko- i niemieckojęzyczne (a także na przykład anglojęzyczne) oraz w jidysz. Anglojęzyczne streszczenia ważniejszych studiów, umieszczone na końcu książki, stanowią cenny dodatek dla czytelników nieznających języka czeskiego, a interesujących się omawianą dziedziną.

Wszystkie podrozdziały składające się na cztery części książki charakteryzuje jednolita strategia: nie są to encyklopedyczne referaty dotyczące poszczególnych nazwisk i zjawisk z omawianej dziedziny, ale odrębne szkice problemowe. Autorzy, reprezentujący różne pokolenia i autonomiczni w wyborze badawczej optyki, mają nierzadko oryginalne, świeże spojrzenie na tematy, które omawiano już wcześniej albo też wprowadzają do dyskusji wątki dotychczas nieobecne. Na uwagę zasługuje na przykład studium Štěpána Balíka o „wszechobecnej tematyce Szosa w dziełach Ireny Douskovéj” (*Od nenápadných náznaků k holokaustové pověsti. Všudypřítomná tematika šoa v díle Ireny Douskové*, s. 945–960), która znana jest przede wszystkim jako autorka bestsellerowych powieści przesyconych ironią i humorem, osadzonych w okresie komunizmu, czy Šárki Sladovnickové o dziecięcym narratorze referującym Zagładę (*Dětský pohled na holokaust*, s. 779–841). Podrozdział *Divadelní a literární činnost v terezínském ghettu* Jiřego Holego (s. 315–369) przynosi niemal nieobecny w polskiej bohemistyce, a w Czechach znany dotychczas właściwie tylko dzięki staraniom Lisy Peschel, wątek życia teatralnego w Terezynie. Jan Fingerland, pisząc o „przypadku Alexeja Pludka”, daje wnikliwy i poszerzony obraz antysemityzmu w oficjalnej literaturze lat siedemdziesiątych ubiegłego wieku (*Antisemitismus v normalizační literatuře. Případ Alexeje Pludka*, s. 881–925).

Problematyce obecności Żydów w kulturze czeskiej poświęcone były dużo wcześniejsze książki: *Židé a židovství v české literatuře 19. a 20. století. Od K.H. Máchy do Jaroslava Vrchlického* Oskara Donatha z 1923 i 1930 roku (część druga) i niemieckojęzyczna *Böhmische Dorfjuden* z 1926 roku, odnoszące się oczywiście do innego okresu. Z nowszych warto wskazać *Přehled židovské český psané literatury* Tomáša Pěkného (1989) oraz *Literaturę z hvězdou Davidovou* Alexeja Mikuláška (1998, 2002). Wydano także wiele węższych studiów, np. Otokara Fischera *Židé a literatura* (1930), Pavla Eisnera *Židé v české literatuře* (1948), Františka Kafki *Ebrei e mitteleuropa cultura letteratura societa* (1984) i *Nový židovský hřbitov* (1992) czy emigracyjny esej Egona Hostovskiego *Participation in Modern Czech Literature* (1968). Po 1989 roku w epoce Havlowskiej sprzyjającej różnym poszukiwaniom w obrębie kultury, szczegółowych studiów nad omawianą problematyką jest więcej – można wymienić nazwiska takich badaczy, jak Michal Frankl, Kateřina Čapková, Blanka Soukupová.

Należy jednak zaznaczyć, że przy zbieżności zainteresowań, wszystkie wymienione książki i artykuły różnią się zasadniczo od omawianego opracowania pod względem zakresu chronologicznego, terytorialnego, tematycznego lub też – co ma duże znaczenie – metodologicznego.

Kluczowe dla zrozumienia perspektywy reprezentowanej przez autorów zbioru są już pierwsze zdania z wprowadzenia napisanego przez Jiřego Holego: badacz wskazuje w nim na istnienie „wewnętrznego getta” (*vnitřní getto*), w którym przez wieki pozostawali Żydzi, mimo że pozornie uznawano ich za równorzędnych obywateli czeskiego społeczeństwa (można zapewne przenieść to spostrzeżenie i na inne kraje). Autor łączy to zjawisko z koncepcją „zamkniętej duszy”, którą filozof Jan Patočka wyprowadził z lektury Jana Amosa Komenskiego (Patočka 1990), czyli postrzegania rzeczywistości jako układu sił i zjawisk, nad którymi trzeba zapanować, a nie jako uniwersum otwartych możliwości, którym można się oddać. Wskazane zjawiska-metafory, dodajmy, można odnieść do obu stron: żydowskiej i czeskiej:

mówiło się o „wewnętrznym getcie” Żydów, którzy byli (...) naznaczeni swoją przeszłością, na przykład wizją narodu wybranego czy nieufnością wobec społeczeństw, wśród których żyli, lękiem przed pogromami. Rozdziały tej monografii gromadzą wiele przykładów, które to potwierdzają. Z drugiej strony w czeskiej, niemieckojęzycznej społeczności (...) przetrwały dawne antyżydowskie stereotypy, do których (...) dochodziły stereotypy nowsze (s. 7, przeł. A.F.).

Koncepcja Patočki – która pierwotnie była ogólną kategorią filozoficzną i nie odnosiła się do relacji czesko-żydowskich – posłuży autorom także do uzasadnienia rezygnacji ze sztywnych definicji antysemityzmu w literaturze. Propozycje rozumienia tego zjawiska, nierzadko ujmowane w punktach, nie nadają się bowiem do zastosowania w odniesieniu do kultury i sztuki, której dzieła przemawiają przez kontekst, charakteryzują się migotliwością i wielopostaciowością znaczeń. Już przecież sama ironia, wpleciona w tkankę utworu literackiego czy filmu, pozwala stawiać pod znakiem zapytania wszelkie formuły, łącznie z formułą antysemityzmu w odniesieniu do interpretowanego dzieła. Indywidualne, ostrożne, a zarazem mocno wsparte na szerokim, komparatystycznym tle odczytywanie dzieł kultury jest jednym z podstawowych założeń autorów omawianej książki i, trzeba zaznaczyć, jest realizowane w praktyce.

Należy uściślić, że współtwórcy omawianego tomu nie budują opowieści o motywach żydowskich w literaturze czeskiej, ani nie rejestrują żydowskich tematów czy bohaterów, ale dopełniają obraz tej literatury o immanentnie z nią powiązane wątki żydowskie. Odsłaniają „żydowskość” literatury czeskiej – i w tym kontekście rozumiały staje się wieloznaczny podtytuł książki: *Žydzi, literatura, kultura na ziemiach czeskich w XX wieku*.

Twórcy opracowania zajmują wyraźnie określoną pozycję: uznając Żydów za mniejszość wykluczoną (czasem samowykluczającą się), a jej wpływ na kulturę czeską za niedoceniony, widzą konieczność przywrócenia właściwych proporcji poprzez otwarte wystąpienie w roli adwokatów tej społeczności. Konsekwencją takiego stanowiska są przedstawione na łamach książki próby dopełnienia czeskiego literaturoznawstwa o zapoznane wątki, postaci i odczytania. Przykładem może być *passus* poświęcony Jiřemu Kolářowi w szkicu Jiřego Holego i Štěpána Balíka, *Mezi tichem a křikem. Poezie o šoa*, otwierającym trzecią część książki. Twórczość literacka Kolářa – znanego i wielokrotnie interpretowanego artysty – przez lata była „niedoczytana” w kontekście odniesień do motywów żydowskich i Szoa, Alexej Mikulášek nie umieścił go w ogóle w obszernym opracowaniu *Literatura z hvězdou Davidovou* (1998, 2002). „Niedoczytany” – choć w odmienny sposób – był także Jan Neruda, o czym redaktor przypomina we wprowadzeniu: „problematyka antysemityzmu w publicystyce i utworach literackich Nerudy była przez całe dziesięciolecia ignorowana czy przekreślana” (s. 10, przeł. A.F.).

Model „wewnętrznego getta”, jak wskazują autorzy *Mezi tichem a křikem*, funkcjonuje nadal w ramach dyskursu o wspólnej czesko-żydowskiej historii:

Czeska pamięć historyczna jest petryfikowana w materiale onomastycznym. Niemal w każdym większym czeskim mieście istnieje ulica Lidická (...) rzadko jednak pojawia się ulica Terezińska. W wielkich miastach, takich jak Brno, Ostrawa, Pilzno, Czeskie Budziejowice – w odróżnieniu od ulicy/alei Lidickéj – Terezińska w ogóle nie figuruje (s. 432, przeł. A.F.).

Na przeszkodzie stoi utrwalone przez dziesięciolecia – również w Polsce, o czym pisze choćby Monika Sznajderman w najnowszej książce *Fal-szerze pieprzu* (Sznajderman 2016) – przeświadczenie, że świat żydowski

jest pod każdym względem obcy, odrębny od rzeczywistości naszych społeczeństw.

Badania nad motywami i wątkami żydowskimi niejako z samej swojej istoty – jak wskazuje Jiří Holý – skłaniają do przesunięcia zainteresowań z kultury narodowej i pisanej w języku narodowym na szersze obszary. Taka wizja idzie w parze z narastającym w ostatnich latach wśród historyków i kulturoznawców poczuciem, że czas wąskich, narodowych badań się kończy, a ich potencjał wyczerpuje; podejście ponadnarodowe (komparatystyczne), zwłaszcza w naszej części świata, z jego zawikłaną, wielonarodową historią, jest owocne z naukowego punktu widzenia.

To oczywiście – pisze Jiří Holý – że model jednojęzycznej literatury narodowej był połączony nie tylko z formowaniem filologii jako wspólnej nauki o języku i literaturze, ale także z nowoczesnym czeskim nacjonalizmem, który ignorował faktyczną wielojęzyczność literatury i kultury na terenach czeskich i budował historię literatury na jednej tożsamości narodowej i na irracjonalnym obrazie jej homogeniczności od średniowiecza po współczesność. Ten substancjalizm (...) był w ostatnich latach poddany krytyce (s. 8, przeł. A.F.).

Pod względem metodologicznym opracowanie opiera się na badaniach nad tożsamością i pamięcią niemieckiej kulturoznawczynie Aleidy Assmann, przy czym jedną z konsekwencji tak wyznaczonej metody jest poszerzenie granic literaturoznawczych o teksty non-fiction i gatunki dziennikarskie, a także o interpretacje dzieł teatru i filmu. Obrazy i reprezentacje, jak dowodzi Assmann (2009), w pewnym momencie zastępują pamięć i w specyficzny sposób kreują sposób pamiętania oraz zbiorową tożsamość; kultura jest przecież „nie tylko produktem, ale i producentem”, jak przypomina redaktor opracowania; „nie tylko re-prezentuje, ale i reprezentuje” (s. 10). Zawężające odczytywanie tekstów, np. o Zagładzie Żydów, interpretowanych wyłącznie w odniesieniu do pozaliterackiej rzeczywistości, jest w omawianym zbiorze zakwestionowane na podstawie przeświadczenia o odmiennym charakterze, sposobie istnienia dzieł sztuki (literatury).

Zespół autorów omawianej książki od ponad siedmiu lat (od 2010 roku, kiedy powołano do istnienia Centrum pro studium holokaustu a židovské literatury na Wydziale Literatury Czeskiej i Komparatystyki praskiego uniwersytetu) prowadzi, pod kierunkiem Jiřego Hologo, szczegółowe badania nad motywami żydowskimi i reprezentacją Holocaustu. Zgodnie

z intencją sformułowaną we wprowadzeniu badaczce od samego początku działalności wychodzą poza narodowy obszar, konfrontując swoje literaturoznawcze dociekania z wnioskami naukowców niemieckich i polskich. Próby przezwyciężenia monokulturowych i jednojęzycznych ograniczeń, dominujących wciąż w obecnym horyzoncie badawczym kultur narodowych, zaowocowały serią publikacji (Ibler 2012, 2015; Holý 2012a, 2012b, 2015; Holý, Špirit, Málek, Tomáš 2011) w językach niemieckim i angielskim, dopełniających opracowanie *Cizí i blízcí*. W ramach współpracy wymienionych zespołów: czeskiego, niemieckiego i polskiego, powstała część tekstów zawartych w niniejszym numerze „Poznańskich Studiów Sławistycznych”.

Agata Firlej

Literatura

- Assmann A., 2009, *Przestrzenie pamięci. Formy i przemiany pamięci kulturowej*, przeł. P. Przybyła, w: *Pamięć zbiorowa i kulturowa. Współczesna perspektywa niemiecka*, Kraków.
- Holý J., Málek P., Špirit M., Tomáš F., 2011, *Šoa v české literatuře a v kulturní paměti*, Praha.
- Holý J. (red.), 2012a, *The Representation of the Shoah in Literature, Theatre and Film in Central Europe: 1950s and 1960s*, Praha.
- Holý J. (red.), 2012b, *The Representation of the Shoah in Literature and Film in Central Europe 1970s and 1980s*, Praha.
- Holý J. (red.), 2015, *The Aspects of Genres in the Holocaust Literatures in Central Europe*, Praha.
- Ibler R. (red.), 2012, *Der Holocaust in den mitteleuropäischen Literaturen und Kulturen seit 1989*, Gießen.
- Ibler R. (red.), 2015, *Der Holocaust in den mitteleuropäischen Literaturen und Kulturen: Probleme der Poetisierung und Ästhetisierung*, Gießen.
- Patočka J., 1990, *Komenský a otevřená duše*, w: *Osobnost a komunikace*, Praha.
- Sznajderman M., 2016, *Falszerze pieprzu. Historia rodzinna*, Wołowiec.